ფელეტონი

კულტურის ისტორია საქართველოში

22, 23, და 24 ივნისს საკრებულოს დარბაზში პეტერბურგის უნივერსიტეტის პრივატ-დოცენტმა ბ-ნმა ივ. ჯავახიშვილმა წაიკითხა სამი ლექცია: „კულტურის ისტორია საქართველოში უძველეს დროიდან მეცამეტე საუკუნემდე“.

ქართველი ერის ისტორიის უძველეს ხანის შესახებ ლექტორმა სთქვა, რომ ამაზე, ჯერ-ჯერობით მაინც, მცირე წყაროები მოიპოვება, მაგრამ ზოგიერთ ფრიად საინტერესო საბუთის შემწეობით მაინც შეგვიძლიან დავასკვნათ, რომ ქართველები ძველად იქ არა სცხოვრობდნენ, სადაც ახლა სცხოვრობენო. ქართველების ძველი სამშობლო უნდა ყოფილიყო შავი ზღვის სამხრეთი ნაწილი, ანუ კაპადოკიის პროვინცია მცირე აზიაში. ამის თვალსაჩინო საბუთად ლექტორმა მოიყვანა ერთი საინტერესო ცნობა. გასულ საუკუნის სამოცდაათ წლებში მცირე აზიაში მყოფ ინგლისის ერთ ელჩს მოხსენება წარუდგენია თავისს მთავრობისათვის, სადაც, სხვათა შორის, იხსენიებს, რომ მცირე აზიაში, კაპადოკიის მხარეს 600,000 მცხოვრებზე მეტი ლაზურად ლაპარაკობსო. ლაზური, როგორც ვიცით, იგივე მეგრული, იგივე ქართული ენაა. გასაოცარია, საიდან უნდა შეეხწავლათ ამდენ სულს ლაზური ენა მცირე აზიაში? აქ ორნაირი ახსნა შეიძლება. ან ქართველების გავლენა იმდენად ძლიერი უნდა ყოფილიყო ამ მხარეში, რომ იქაურ მცხოვრებლებს ქართული ენა შეეთვისებინა, ან ისინი უნდა იყვნენ ჩამომავალნი იმ ქართველებისა, რომელნიც ძველ დროში მათთან ერთად მცირე აზიაში სცხოვრობდნენ, მაგრამ დროთა ვითარებისა გამო ჩრდილოეთისაკენ წავიდნენ.

პირველი აზრის მიღება ყოვლად შეუძლებელია, რადგან ისტორიამ არ იცის ისეთი ხანა, როცა საქართველოს გავლენა მცირე აზიაზე იმდენად ძლიერი ყოფილიყოს, რომ იქ ნახევარ მილიონზე მეტ ხალხს მეცხრამეტე საუკუნის ბოლომდე შეენარჩუნებინოს ქართველების ზეგავლენით შეთვისებული ენა. მხოლოდ ერთი დრო იყო, როცა, ასე თუ ისე, გავლენა ჰქონდა საქართველოს კაპადოკიის მახლობელ ქვეყნებში—სახელდობრ თამარის მეფობის დროს. მაგრამ ქართველებმა ეს ხანა ვერ გამოიყენეს თავიანთ სასარგებლოდ, შავი ზღვის სამხრეთის ადგილები ბერძნების ბატონიშვილებს გადასცეს, და მათთვის ტრაპიზონის იმპერია დაარსეს.

ჭეშმარიტებასთან უფრო ახლოა მეორე მოსაზრება. ის გარემოება, რომ ექვსას ათასს კაცს ლაზური ენა სცოდნია, შეურყეველ საბუთად უნდა ჩაითვალოს იმისა, რომ ქართველების პირველდელი საშობლო კაპადოკიის მხარე იყო. გარდა ამისა, საქართველოს უძველეს სასაფლაოების კვლევა-ძიებამ და იქ ნაპოვნ თავის ქალებს შესწავლამ მეცნიერნი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ეს თავის ქალები არაფრის გზით არ ეკუთვნიან იმ მოდგმის ხალხს, რომელიც ეხლა ამიერ-კავკასიაში სცხოვრობს—არც ქართველებს და არც სომხებს. მაშასადამე, სჩანს, რომ იმ თავის ქალების მეკონნი კავკასიაში ქართველებზე ადრე ყოფილან ბინადრნი, ხოლო ქართველები შემდეგ დასახლებულან. ქართველების გადმოსახლება ამიერ-კავკასიაში, ლექტორის აზრით, მოხდა მეთერთმეტე საუკუნეში ქრისტეს დაბადების წინად, დაახლოებით იმ ხანებში, როცა ურარტუ ქვეყანაში მეფობდნენ საული და დავით წინასწარმეტყველი. მცირე აზიაში ქართველებს სამხრეთიდან მოაწვნენ სემიტელთა ერები, დაუწყეს მათ ძლევა და ცოტ-ცოტათ ქართველები ჩრდილოეთისაკენ წასწიეს.

ჯერ მოძრაობა დაიწყეს სემიტელმა ჯგუფებმა, შემდეგ მათ მიეს ტენ ინდო-გერმანელები. უძველეს ხანაში კი უფრო სიმიტელ ჯგუფთა მოქმედებას ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა. დაბადების პირველ წიგნის დამწერიც იხსენიებს ქართველებს მოსოხის სახელწოდებით, ხოლო წინასწარმეტყველი ეზეკიელი ტობალას სახელით. ორივეს ქართველები მადნის ხელოვნების მცოდნედ ყავს გამოყვანილი. ქართველების უძველეს დროის სარწმუნოებაზე ლექტორმა სთქვა, რომ მაშინდელი უმთავრესი ღმერთი მთავრე უნდა ყოფილიყო. ეს მოსაზრება დამტკიცა სანტერესო ძველის თქმულება ზნე-ჩვეულებებით. ქრისტიანობამ ძველ სარწმუნოების და ზნე-ჩვეულების მრავალ საუკუნის განმავლობაში, რა თქმა უნდა, თავზარი დასცა და საშინლად შესცვალა იგი, მაგრამ სავსებით მისი გაქარწყლება მაინც ვერ შესძლო. ახლაც მოიპოვება ბევრი თქმულება, სადაც მომქმედ პირად გამოყვანილია თვით ქრისტე და ქრისტიანული წმიდანები, მაგრამ მოქმედების შინაარსი იმ დროინდელია, როცა ქრისტესა და ქრისტიანობაზე ჭაჭანებაც არ იყო. საკვირველია, რომ ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქართველერს მთავრის თაყვანის-ცემა წმიდა გიორგზე გადაუტანია: ამ მოსაზრებას ლექტორი ამტკიცებს დღემდე დარჩენილი და მშვენივრად შენახულ სხვა და სხვა თქმულებით. სხვათა შორის მოყვანა ერთი ამნაირი საბუთი. პირველ საუკუნეში ქრისტეს წინად საქართველოში მოგზაურობის დროს ბერძენთა ისტორიკოსს სტრაბონს აუწერია დღეობა, მთავრის პატივ-საცემლად გამართული. ლექტორმა ეს აღწერა დღეობისა შეადარა დღევანდელ ურთ-ერთ წმ. გიორგის დღეობის აღწერას და მსგავსება იპოვნა. წმ. გიორგის დღეობაში ბევრია ისეთი ჩვეულება, რომელსაც ქრისტიანობასთან საერთო არა აქვს რა და ქრისტიანულის მოსაზრებით ამის ახსნა ყოვლად შეუძლებელია. მთავრეს მთავარ ღერეთად ხდიდენო, სთქვა ლექტორმა, სამი ტომის ხალხნი—ქართველები, ქარაველნი და არაბნი, რადგან მათ ქვეყნებში ძლიერი სიცხეები იცოდა და დღის პაპანაქებით შეწუხებულ ხალხს ეგონა, რომ ღამე დამამშვიდებელ სიგრილეს მთავრე გვიგზავნისო. მთავრე მთავარი ღმერთი უნდა ყოფილიყო ქართველებისა იმ დროს, როცა ისინი კაპადოკიის მხარეს სცხოვრობდნენ, რადგან იქ უფრო ცხელა და მზის სხივები უფრო მწვავეა, ვიდრე ახლანდელ საქართველოში.

მეორე საუკუნიდან ქრისტეს დაბადებამდე საქართველოში უკვე თავი იჩინა ორმა კულტურულმა მომდინარეობამ. დასავლეთ საქართველოს კულტურული კვალი დაამჩნია საბერძნეთ-რომმა, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს—სპარსეთმა.

სპარსეთის კულტურის ზეგავლენა გაძლიერდა განსაკუთრებით სასანიდების გვარეულობის გამეფების შემდეგ. პოლიტიკური გავლენა სპარსელებისა ძლიერი იყო, მაგრამ როცა სპარსელებმა ცეცხლის თაყვანის ცემა, მაზდაიანობის კულტი შემოიღეს საქართველოში, მაშინ პოლიტიკურ ზე-გავლენას სარწმუნოებრივ ზეგავლენაც დაერთო. მაზდაიანობის ზეგავლენა იმდენად ძლიერი იყო ქართულ კულტურაზე, რომ მისი კვალი ჩვენში დღესად არ გამქრალა. ეს კვალი ძლიერია თუშ-ფშავ-ხევსურეთში. პროფესორმა მაქსიმ კოვალევსკიმ დაიარა ეს მხარეები და თავისს თვალით ნახა ფშავ-ხევსურთა სასაფლაოები, ე. ი. სახლები, სადაც ინახავდნენ მკვდრებს. იქ ზოგი მიცვალებული მიწაზე ეგდო თურმე, ზოგიც კუთხეში ეყუდა, ფრინველებს და გარეულ მხეცებს თავისუფლად შეეძლოთ შიგ შესვლა, ამიტომ ასეთი სახლი სიბინძურის და საზარლობის სურათს წარმოადგენდა. ეს ჩვეულება მათში მხოლოდ ამ ოცოდ წლის წინად მოისპო. მაზდაიანობის კვალი ბარშიაც დარჩენილა. დღესაც, როცა ვინმე გარდაიცვლება, ფარჯრებს გაადებენ ხოლმე. ამ ჩვეულებას ქრისტიანობასთან არავითარი კავშირი არა აქვს.

მერე საერთო რა აქვს მთიულთა სასაფლაოებსა და ზემო მოყვანილ ჩვეულებას მაზდაიანობასთანაო? შეიძლება იკითხოთ. აი საერთო რა აქვს. მაზდაიანობის მოძღვრება დამყარებული იყო ოთხის სტიქიის—მზის, დედამიწის, ჰაერის და ცეცხლის თაყვანისცემაზე. ამ სტიქონების თაყვანისცემამ სპარსელები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ ადამიანი გამხრწნადი შეადგენდა უწმინდურებას და არავითარი კავშირი არა ჰქონდა ზემოხსენებულ სათაყვანებელ სტიქონებთან. ამ მოძღვრებით სუფევდა ორი სამფლობელო—კეთილისა (ორმუზდი) და ბოროტისა (ჰარიმანი). სამყაროც ორად იყო გაყოფილი: დღე—კეთილი, ღამე—ბოროტი. ადამიანიც ორად იყო გაყოფილი: სპეტაკი სული და ბოროტი—გამხრწნადი გვამი. როცა ადამიანი გარდაიცვალებოდა, სპეტაკი სული განთაკისუფლდებოდა და დარჩებოდა მხოლოდ გამხრწნალი გვამი, რაც უწმინდურად უნდა ჩარიცხულიყო. გვამი, როგორც გამხრწნადი შეურაცხყოფდა წმიდა სტიქონს—მიწას და ამიტომ მიცვალებულს ორ ასაფლავებდნენ, რომ არ შეურაცეყოთ დედამიწა. ადამიანის გარდაცვალების შემდეგ ფარჯრების გაღებაც სწორედ ამავე მოძღვრებით უნდა აიხსნას.

არის კიდევ ერთი ჩვეულება ჩვენში. პურის ცხობის დროს პირს აიკრავენ ხოლმე. ამ ჩვეულებას ახლა იმითა ხსნიან

რომ თონეში ტუჩების დაწვისა გვეშინიანო, მაგრამ თუ ტუჩები გასაფრთხილებელია, ცხვირი რაღა შორს არის? ნამდვილად კი ეს ჩვეულება პირდაპირ შედეგია იმ ბრძანებისა, რომელიც მეხუთე საუკუნეში გამოსცეს სპარსეთში. სულთქმა უწმინდურია და ცეცხლი არ შეურაცხყოთო ეს ბრძანება მაშინ ხალხს ძალად მოახვიეს თავზე და ეხლა პირვანდელი მნიშვნელობა დავიწყებულია და უბრალო ჩვეულებადაა გადაქცეული.

თუმცა საქართველოში მაზდეანობამ სპარსელების გავლენით მოიკიდა ფეხი, მაგრამ ქრისტიანობაც ძლიერ ჩქარა გავრცელდა. პირველად ქრისტიანობა ასურეთიდან შემოვიდა საქართველოში, რადგან ახლო იყო პალესტინაზე. მეორე საუკუნეშივე დაიწყო ქრისტიანობის გავრცელება საქართველოში.

აქ ლექტორი შეეხო საინტერესო საგანს, რომელიც დასავლეთ ევროპის მეცნიერებმა ბოლო დროს დაასკვნეს დაბადების და სახარების დაწვრილებით შესწავლის შემდეგ. მაგრამ რადგან რუსეთში ამ საგანზე თავისუფლად მსჯელობა ჯერ-ჯერობით აღკრძალულია, ლექტორმაც მხოლოდ გაკვრით მოიხსენია.

ისტორიულ წყაროების ცნობა, ვითომ ანდრია პირველ-წოდებულს ექადაგოს ჩვენს ქვეყანაში, ლექტორის აზრით, ყოვლისავე საფუძველს მოკლებულია. ანდრია ვერ წამოვიდოდა წარმართებში ქრისტიანობის საქადაგებლად, თუნდაც იმ მოსაზრებით, რომ იგი იმ ჯგუფს ეკუთვნოდა, რომელიც წარმართთა შორის წინდაუცვეთლად ქრისტიანობის ქადაგების მოწინააღმდეგე იყო. ახლა მეცნიერებამ ის აზრიც კი შეარყია, ვითომ პეტრე მოციქულს თვით რომში ექადაგოს.

საქართველოში ქრისტიანობა ორის გზით შემოდიოდა. ერთი—იერუსალიმ-ასურეთ-სომხეთით, ხოლო მეორე—ბიზანტია-რომით. [illegible] ამ ორ ნაკადულს შორის დიდი განსხვავებაა. ასურული ნაკადული წირვა-ლოცვას ახლად მოქცეულ ერების ენაზე აწყობდა, ხოლო ბიზანტია-რომის ნაკადული წირვა-ლოცვას მხოლოდ ბერძნულ ენაზე ავრცელებდა. კიდეც ეს იყო მიზეზი, რომ თუმცა დასავლეთ საქართველოში ადრე შემოვიდა ქრისტიანობა, მაგრამ ფეხი ვერ მოიკიდა, სანამ მეხუთე საუკუნეში ასურეთის გავლენით ქართული ენა არ დაეპატრონა ახალ მოძღვრების ღვთის მსახურებას. მაშინ სამშობლო ენაზე წირვა-ლოცვა დასავლეთ საქართველოშიაც გავრცელდა და იქ ქრისტიანობაც განმტკიცდა.

თქმულებანი მეოთხე საუკუნეში ქართლის მოქცევის შესახებ ქრისტეს სჯულზედ ნამდვილი ფაქტია. ამას მოწმობენ უცხოელი მწერლები და სხვათა შორის, რუფინი, რომელიც ამ მოვლენის თანამედროვე იყო.

არ არის დანამდვილებით ცნობები იმის შესახებ, თუ როგორ მიმდინარეობდა ქრისტიანობა მეოთხე საუკუნის შემდეგ, თუმცა ეჭვს გარეშეა, რომ დიდი ბრძოლა უნდა მომხდარიყო ქრისტიანობასა და მაზდეანობის შორის. ეს ბრძოლა მწვავე უნდა ყოფილიყო, რადგან ქრისტიანობასა და მაზდეანობის შორის საერთო არა არის რა და ამ ორ მოძღვრების შერიგება ყოვლად შეუძლებელია. მაგრამ, ასე თუ ისე, საქართველოში ქრისტიანობამ გაიმარჯვა.

თავის თავად ცხადია, რომ ეს მოვლენა, ქართველების გაქრისტიანება, სპარსელებისთვის ძლიერ საწყენი უნდა ყოფილიყო, რადგან ამის შემდეგ მთელი საქართველო ბერძნების გავლენის ქვეშ ჩავარდებოდა და სპარსეთის გავლენა იკლებდა. ამიტომ სპარსეთის პოლიტიკური შორსმჭვრეტელობა ითხოვდა, რომ საქართველოსა და სომხეთში ქრისტიანობა ან შეეჩერებინა, ან გადაეგვარებინა.

სპარსეთს ბევრი ცდა არ დასჭირდა და ერთმა გარემოებამ თითქოს ხელიც შეუწყო. საქმე იმაშია, რომ ამ დროს ქრისტიანთა შორის საზოგადოდ მწვალებლობის მეოხებით დიდი განხეთქილება ჩამოვარდა. ასტყდა დოგმატიური ბრძოლა. ქრისტიანობა გაიყო ორ ბანაკად. ერთი მხარე აღიარებდა, რომ ქრისტეს ორი ბუნება აქვსო, მეორე, პირიქით, ერთ ბუნებოვნად ხდიდა. ამ უკანასკნელთ სახელად დაარქვეს მონოფიზიტები ანუ ერთ ბუნების მაღიარებელნი, სპარსეთი ამ ბრძოლაში დიდ მონაწილეობას იღებდა, რადგან იმისთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, თუ რომელი მხარე გაიმარჯვებდა. ბევრის უთანხმოებისა და დავიდარაბის შემდეგ ორ ბუნებოვნების მაღიარებელთ გაიმარჯვეს და საქართველოც მათ მიემხრო. ეს გარემოება სომეხ-ქართველთ უთანხმოების მიზეზად გახდა, რადგან სომხებმა ორ ბუნებოვანება არ მიიღეს.

უნდა შევნიშნოთ, რომ როგორც საქართველოს, ისე სომხის და სხვა ქრისტიანების ეკლესიები ამ დროს, თავისუფალნი და დამოუკიდებელნი იყვნენ. საზოგადოდ ქრისტიანობა პირველად დამყარებული იყო კოსმოპოლიტიურ ნიადაგზე: ერების ურთიერთ შორის ქრისტეს მიერ ძმობასა და ერთობაზე,—ამიტომ ეროვნულ უთანხმოებას ადგილი არა ჰქონდა. მხოლოდ შემდეგ, როცა ქრისტიანობამ ფეხი მაგრა მოიკიდა და საწარმართო სჯულის გავლენა ქრისტიანობაზე გადავიდა, ქრისტიანობა გაბატონდა და კიდევაც გაეროვნულდა.

როგორც მოვიხსენიეთ, ქართველების ორ ბუნებოვანების მოძღვრების მიღებამ ქართველ-სომეხთა შორის უთანხმოება ჩამოაგდო. შემდეგში ამ მოძღვრებამ ესენი ერთმანეთს სამუდამოდ დააშორა. ამ უთანხმოების მიზეზად ზოგიერთნი ეროვნულ ხასიათს ასახელებენ, მაგრამ ეს შეცდარი აზრია. უთანხმოების მიზეზი მხოლოდ დოგმატიური მხარე იყო. ამის შესახებ დარჩენილა საინტერესო მიწერ-მოწერა ქართველ კათალიკოსის კირიონს და სომხის კათალიკოსის აბრაამს შორის. მიწერ-მოწერის საბაბად შემდეგი გარემოება გამხდარა: წურწავის ეკლესიაში სომხებიც დადიოდნენ და ქართველებიც. წირვა-ლოცვა სომხური იყო, ხოლო ქადაგება ქართულად სწარმოებდა ეპისკოპოსად იქ ხან ქართველი ინიშნებოდა, ხან სომეხი. სხვათა შორის იყო ვინმე ეპისკოპოსი პეტრე, კარგად მცოდნე როგორც სომხურისა ისე ქართულისა. პეტრე მონოფიზიტებს შეუერთდა და ამიტომ ქართველებმა გააგდეს იგი. იმან კათალიკოსს აბრაამს მიმართა საჩივრით, აბრაამიც გამოესარჩლა. აი ამის შესახებ გაიმართა მიწერ-მოწერა. ჯერ ორთავე კათალიკოსები ერთმანეთს პატივით იხსენიებენ, სცდილობენ ურთი-ერთ შორის შერიგებას, მაგრამ მათ შორის მოსარიგებელი ნიადაგი არ იყო, და სამუდამოდ განშორდნენ ერთმანეთს. სომეხთა კათალიკოზი აბრაამი ამტკიცებდა, ქართველებმა ხელშეკრულება დასდეს ორ ბუნებოვნების უარის ყოფაზე, და ახლა ამის მიღებით ხელშეკრულება დაარღვიესო. ქართველთა კათალიკოსი კირიონი უარს არა ჰყოფდა ხელშეკრულებას, მაგრამ თავს იმით იმართლებდა, რომ იერუსალიმში და ყველა 5 პატრიარქი ორბუნებოვნებას აღიარებენ და ჩვენც არ გვინდა ჩამოვცილდეთ მათაო. აბრაამი ხუთ პატრიარქის რწმენას არავითარ მნიშვნელობას არ აძლევდა, საქმე პატრიარქები კი არა, დოგმატიური მხარეაო და სხვა. ერთ წერილში აბრაამი, სხვათა შორის, ამბობდა: უცნაური ხმა მესმის, ვითომ წურწავში სომხური მოგისპია და ქართული შემოგიღიაო. კირიონმა უპასუხა დიახ ქართული შემოვიღე. მაგრამ სომხური კი არ მომისპიაო.

აქ, ზოგიერთის აზრით, ვითომ და ეროვნულმა შუღლმა იჩინა თავი, მაგრამ, თუ კი დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ ეროვნულ შუღლს აქ ადგილი არა ჰქონდა. საქმე იმაშია, რომ კირიონმა პეტრეს შემდეგ ეპისკოპოსად დანიშნა ვიღაც ასურელი, რომელმაც სომხურიც იცოდა და ქართულიც. თქმა არ უნდა, კირიონს ეროვნული გრძნობით რომ ეხელმძღვანელა, უსათუოდ ქართველს დანიშნავდა და არა ასურელს. მაინც შერიგება არ მოხდა და ამ გარემოებამ სომხები და ქართველები ერთმანეთს დააშორა. სპარსეთი ამ საქმეში დიდ მონაწილეობას იღებდა, რადგან სპარსეთის პოლიტიკისათვის სომეხ-ქართველთა შორის სარწმუნოებრივი განხეთქილება დიდად ხელ საყრელი იყო.

სპარსეთმა ჯეროვნადაც ისარგებლა ქრისტიანთა სარწმუნოებრივის შუღლით, ურთიერთ შორის დაქუცმაცებით, და მეექვსე საუკუნეში საქართველო ხელთ ჩაიგდო. ტფილისში სპარსელებმა თავიანთი მირზპანი დასვეს უფროსად. სხვაგან საქართველოში ციხის თავებად დააწესეს, რასაკვირველია, ისევ სპარსელები. მეშვიდე საუკუნეში სპარსელების ბატონობა მოისპო, რადგან თვით სპარსელებიც არაბებს ჩაუვარდნენ ხელში. არაბებმა საქართველოც დაიმორჩილეს. ლექტორის აზრით, გერმანულად ჩინებულად გამოკვლეულია, თუ როგორ და რა პირობით მოხდა ქართველებისა და სომხების დამორჩილება არაბების მიერ. არაბები სცდილობდნენ ხალხთა გამაჰმადიანობას. ვინც სჯულის გამოცვლას არ ისურვებდა, ხარკს შეაწერდნენ. ქართველებმა სჯულის გამოცვლა არ ისურვეს და არაბებმაც ხარკი შეაწერეს თითოეული ქართველი იხდიდა თითო ოქროს. არაბებს საქართველოში კულტურული წეს-წყობილება მაინც და მაინც არ შეუცვლიათ. ისინი მხო-

ლოდ შემოსავალს, გამდიდრებას ეძებენ და პირველ ხანს სარწმუნოებისათვის ხალხს არა სდევნიდნენ. სჯულის სდევნა მათ შემდეგში დაიწყეს, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ქართველების ეროვნულ გრძნობის გაღვიძებისთვის.

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ საზოგადოდ ქრისტიანობა მეოთხე საუკუნემდე წმიდანებს თაყვანს არა სცემდა წმიდანები არც კი იყვნენ. იყვნენ მხოლოდ წამებულნი და მარტვილნი, რომელთაც პატივით იხსენიებდნენ. მხოლოდ მეოთხე საუკუნის შემდეგ, როცა ქრისტიანობამ ბერძენ-რომაელების ფილოსოფიისა და სჯულ-მოძღვრების ზეგავლენით სხვა ელფერი მიიღო, წმიდანებიც გაჩნდნენ და მათ თაყვანის ცემაც დაუწყეს. სხვათა შორის მეშვიდე და მერვე საუკუნოებში წმიდანების თაყვანის ცემამ საქართველოს ეკლესიას ეროვნული მიმართულება მისცა. საქმე იმაშია, რომ არაბებმა აწამეს აბო ტფილელი, რომელიც ჩამომაველობით არაბი იყო. ეს გარემოება ჩინებულად გამოიყენა იმის ცხოვრების აღმწერელმა, კაცმა მეტად ნიჭიერმა და შორს გამჭვრეტელმა იოანნე საბატიძემ. იგი მიხვდა იმას, რასაც მის დრომდე სხვები ვერ მიხვდნენ. უცხოელის აბოს წამება იოანნე საბატიძემ ჩინებულად გამოიყენა ქართველების ეროვნულად შესაკავშირებლად და ეროვნულ გრძნობათა განსამტკიცებლად. აბოს წამებამდი ქართველები ადგილობრივ წმიდანებს პატივს არა სცემდნენ. აბოს წამების შემდეგ კი ქრისტიანობის საქართველოში მეტი ზნეობრივი ძალა მიეცა. აბო არაბი იყო, სწორედ იმ ერს ეკუთვნოდა, რომელიც ქრისტიანობის წინააღმდეგი იყო და ქართველებს ბატონობდა. ყველა გაიფიქრებდა, რომ აბოს არა თუ თავი უნდა შეეწირა ქრისტიანობისთვის, არამედ, პირიქით, ქრისტიანიც რომ ყოფილიყო, უარი უნდა ეთქვა ქრისტიანობაზე, რაც, ალბად. ორივ ერთმა და ორმა ქართველმა დიდებულმა ჩაიდინა, რომ არაბებთაგან პატივი მიეღო და ერთუგულება დაემსახურებინა. იოანნე საბატიძემ აბოს ცხოვრების აღწერის დროს სწორედ ამ მხარეს მიაქცია ყურადღება და კიდევაც მიზანს მიაღწია. მის დრომდე წმინდანთა ცხოვრების აღმწერელთაც ჰქონდათ ასეთი მასალა, ესტატე მცხეთელი—წამებული, სპარსელი იყო, რაჟდენი—წამებული სპარსელი იყო, მაგრამ მათის ცხოვრების აღმწერლებმა ამ ხერხს ვერ მიაგნეს. აბომ, გაბატონებულ არაბთა ნაოესავმა, დევნილთა სჯული შეითვისა და მისთვის წამება მიიღო, ამბობდა იოანნე საბატიძე და ამნაირად მან ადგილობრივ მოვლენის მიზეზით საზოგადო მოვლენა დააფასა. ამ გარემოებამ გულს ჩაახედა და გავლენა იქონია საზოგადოებაზე.

ამავე დროს გაჩნდა საქართველოში მონოზნობა. კერძო მლოცველნი წინადაც იყვნენ, მაგრამ მაშინ სამონასტრო ცხოვრება არ იყო. მონოზნები სოფლად დადიოდნენ და ქრისტეს ქადაგებდნენ. ხალხი ამათ ნებაყოფლობით ასაჩუქრებდა და ისინიც ამნაირად თავს ირჩენდნენ. მაგრამ დროთა განმავლობის შემდეგ მონოზნობამ პირვანდელი წმიდა ხასიათი დაჰკარგა, მონასტრებში გაჩნდა საკუთრება, საკუთრებას მოჰყვა ურთიერთ შორის ქიშპობა და ჩხუბი. მონასტრებმა შეიძინეს უძრავი ქონებაც, მიწაწყალიც. ამ სამონასტრო მიწას სხვა ამუშავებდა და მონასტერს ღალას აძლევდა. ამნაირად, პირვანდელი სახე მონასტრების შინაურ ცხოვრებისა შეიცვალა. შემცდარმა შეხედულებამ ბოლო მოუღო განსპეტაკების მოძღვრებას და ბერები, სიწმინდის მაძიებელნი, საკუთრების უარმყოფელნი, ბოლოს ბატონებად წამოსკუპდნენ და ქვეყნიერ განცხრომა-ფუფუნებას მიეცნენ.

(დასასრული იქნება)

მორგედ აპრილიდან ტფილისში გაიხსნა
ფეხსაცმელების სახელოსნო
„ᲘᲛᲔᲓᲘ“
მიხეილის ქ., № 55, სახ. სლივიცკისა.
სახელოსნოში მზადდება: შეეროვისა, ხრომისა და სხვა ძვირფას ტყავეულობის ფეხსაცმელები ქალებისა და ვაჟებისათვის. აგრეთვე მზადდება წუღები, მესტები, სხვა და სხვა შავი საქონელი და ზაფხულისათვის საუკეთესო პარუსინების სხვა და სხვა ფერის ფეხსაცმელები. მსურველთ ყველა ზემოხსენებული საქონელი ხელმისაწვდენ ფასებში დაეთმობათ. სახელოსნო ყველა საქმეებს ასრულებს პირიანად და სუფთად. (Წ)

ᲘᲑᲔᲭᲓᲔᲑᲐ ᲓᲐ ᲛᲐᲚᲔ ᲒᲐᲛᲝᲩᲕᲐ ᲐᲠᲔᲣᲠ ᲨᲕᲘᲪᲚᲔᲠᲘᲡ ᲪᲜᲝᲑᲘᲚᲘ ᲗᲘᲗᲮᲖᲣᲚᲔᲑᲐ

ᲤᲔᲠᲮᲣᲚᲘ

ათი დიალოგი, ავტორის სურათითა და წინასიტყვაობით, **თარგმანი ია ეკადაძისა**.

გამყიდველებს დაეთმობათ ოცდან ოცდა ათ პროცენტამდე. ვისაც ამ წიგნის დაბარება სურს, მიმართოს: **ტფილისში, კიროჩნი ქუჩაზე, ამბანაგობა „ნდობის“ გამგეს სვიმონ ბერძნიშვილს**.

(10—ᲣᲐ—5)

ᲜᲐᲛᲓᲕᲘᲚᲘ ᲙᲐᲮᲣᲠᲘ ᲦᲕᲘᲜᲝ

ᲞᲘᲡᲘ ᲥᲐᲚᲘ

ᲡᲐᲥᲐᲠᲗᲕᲔᲚᲝᲡ ᲕᲔᲜᲐᲮᲔᲑᲘᲓᲐᲜ

ТОВАРИЩЕСТВО КАХЕТИНСКИХ ВИНОГРАДАРЕЙ

„Дзиоба“

Ахасвгвиа „Ѳиоба“

№ 1036.

ᲓᲐ ᲗᲘᲤᲚᲘᲡᲨᲘ

Тифлисскій проспектъ д. № 1036.

ფასები ყველასათვის ხელმისაწვდენი. (100—71)

ᲒᲐᲤᲠᲗᲮᲘᲚᲔᲑᲐ

ᲡᲐᲕᲐᲭᲠᲝ ᲡᲐᲮᲚᲘᲡ

ნ. ი. ᲑᲝᲖᲐᲠᲯᲘᲐᲜᲪᲘᲡ ᲓᲐ ᲨᲕ.

თამბაქოს ქარხნისაგან (არსებობს 1858 წლ. ტფილისში)

რადგან დღემდე კიდევ სარგებლობენ ჩვენის პაპიროსების **„ხიმპატია“** 10 ცალი 5 კაპ. და № 8—10 ც. 5 კაპ., აგრეთვე № 7/10—10 ც. 3 კ. სახელით და ჭიდიან ყალბ პაპიროსებს, უმორჩილესად ვთხოვთ თამბაქოს მომწევთ, ყურადღება მიაქციონ ჩვენ საქარხნო მარკას

(10—130—10)

და ვეძარს ნ. Ი. ᲑᲝᲖᲐᲠᲯᲘᲐᲜᲪ ᲓᲐ ᲨᲕ.

ყალბ პაპიროზის დამზადებელთა წინააღმდეგ სასამართლოს მივმართავთ.

ფელეტონი

კულტურის ისტორია საქართველოში

(დასასრული*)

მერვე საუკუნიდან იწყება სხვა ხანა საქართველოს კულტურულ ცხოვრებისა. ამ ხანამ გასტანა მეცამეტე საუკუნემდე. იგი მეტად მდიდარია მასალებით, ასე რომ ამ ხანის შესწავლა მსურველს ზედ მიწევნით შეუძლიან. დროს უქონლობისა გამო ლექტორმა ეს ხანა მხოლოდ მოკლედ აღნიშნა.

ქართველებს, საზოგადოდ, რამდენჯერმე გამოუცდიათ მეფობის აღდგენა-მოსპობა. ამ ხანაში მესამედ მოხდა მეფობის აღდგენა. მეფობა პირველად დასავლეთ საქართველოში განახლდა. დასავლეთი საქართველო, როგორც ვიცით, ბიზანტიის გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა და ბიზანტიელები კი ქართველებს არაბებზე უკეთ ექცეოდნენ.

მეფობა აშოტ კურაპალატმა აღადგინა. ხოლო საქართველოს გამაერთიანებელი ბაგრატ მესამე იყო. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების აღწერა, რომელიც პროფეს. მარმა აღმოაჩინა იერუსალიმს, მეტად საინტერესო წყაროა ამ დროის შესასწავლად. საქართველოს გაერთიანებას აფხაზებიც ფიქრობდნენ, ფიქრობდნენ სომხებიც, რათა ერთი ძლიერი სამეფო შეექმნათ და შეერთებულის ძალით მტრისთვის პასუხი გაეცათ, მაგრამ ვერც პირველთ და ვერც მეორეთ ეს საქმე ვერ მოახერხეს. მხოლოდ ბაგრატ მესამეს ჰხვდა წილად საქართველოს გაერთიანება. ბაგრატ მესამე არავითარ ბოროტების წინაშე ქედს არ იხრიდა. მან თავისი ნათესავებიც-კი არ დაინდო: ჯერ მიიწვია და შემდეგ ყველანი ციხეში დაამწყვდია. ამ ხანაში საზოგადოებასაც, ანუ, უკეთ რომ ვთქვათ, თავად-აზნაურობასაც ჰქონდა გაერთიანების სურვილი, მაგრამ ბაგრატ მესამეს სულ სხვა ნაირად ესმოდა მეფობა და გაერთიანება, ვიდრე თავად-აზნაურობას. თავად-აზნაურობის სურვილი იყო უწინდებურად პარპაშობა და ბატონობა.

თვითონ ბაგრატი ურჩ თავად-აზნაურთა წინაშე ქედს არ იხრიდა, მაგრამ იმისი მახლობელნი მემკვიდრენი ნიჭითა და ხასიათის სიმტკიცით იმას აღარა ჰგავდნენ. ცნობილია, რომ ბაგრატ მეოთხემ ვერა თუ ურჩი ლიპარიტ ორბელიანი ვერ ალაგმა, თვითონვე საბერძნეთს გაიქცა, ხოლო ლიპარიტმა გიორგი მეორე დასვა სამეფო ტახტზე. ლიპარიტის წინააღმდეგ ხმის ამოღებას ვერავინა ჰბედავდა.

შემდეგ, როცა დავით აღმაშენებელი გამეფდა, შინაური საქმეები მეტად აწეწილ-დაწეწილი იყო და გარეშე მტრებმაც იმდენად შეამცირეს საქართველო, რომ მხოლოდ ერთი მუჭა ღა დარჩა. ლიხთ ამიერ თითქმის საქართველო არც კი იყო. დავით მეფე ჰკვიანად მოიქცა; მან შინაურ და გარეშე მტრების წინააღმდეგ საბრძოლველად ორგვარ ხერხს მიმართა. დაარწმუნა მთაში გახიზნული ხალხი ბარად ჩამოსულიყო და იქ დასახლებულიყო. დააწესა მუდმივი ჯარი, რომ საჭიროების დროს შინაურ და გარეულ მტრისთვის პასუხი გაეცა. ურჩი თავად-აზნაურნი დიდად აბრკოლებდნენ მეფეს, ხშირად მტრის მხარეს გადადიოდნენ და მეტოქეობასაც უწევდნენ. მუდმივი ჯარის საშუალებით დავითმა ისინი ალაგმა. დაიმორჩილა აგრეთვე ის წვრილი სამთავროები, რომელნიც საქართველოს განაპირას მდებარეობდნენ, საქართველოს მეზობლად და მოკავშირედ ითვლებოდნენ, მაგრამ ხშირად ღალატობდნენ და მტრებს შველოდნენ. დავითმა დაიმორჩილა აგრეთვე სამღვდელოებაც. თუმცა დავით მეფე საგარეო პოლიტიკას უფრო მეტს ყურადღებას აქცევდა, ვიდრე საშინაოს, მაგრამ შინაური საქმეებიც თვალ-საჩინოდ მოაწესრიგა. ბრძოლა მეფისა და თავად აზნაურთა შორის საქართველოში არ შეწყვეტილა თითქმის მეფობის მოსპობის დრომდე.

თამარ მეფის დროს მოხდა რამდენიმე პოლიტიკური მოძრაობა, რომელსაც აზრად საქართველოს მეფის უფლების შეზღუდვა ჰქონდა. მოითხოვეს მეფის სასახლის გვერდით ყოფილიყო ისეთი დაწესებულება, რომელსაც სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში აქტიური მონაწილეობა მიეღო. თამარი იძულებული გახდა ასე თუ ისე დაეთმო და ამ მოთხოვნილებისთვის ანგარიში გაეწია. თამარ მეფის ხანას საქართველოში ოქროს ხანას ეძახიან, მაგრამ მონგოლების შემოსევას რომ საქმე არ შეეფერხებინა, ეს ხანა მარტოოდენ ოქროს ხანის დაწყება იქმნებოდა, ხოლო ნამდვილი ოქროს ხანა შემდეგ დადგებოდა.

მაშინდელ საქართველოს სამეფო წესწყობილებას რომ დავაკვირდეთ, შემდეგი სურათი გადაგვეშლება: სამეფოს სათავეში იდგა მეფე ანუ ხელმწიფე. მეფეს და ხელმწიფეს ერთი მნიშვნელობა ჰქონდა. როგორც მატიანებიდანა სჩანს, მაშინდელ პოლიტიკოსებს მეფობა ამნაირად ჰქონდათ წარმოდგენილი: ზოგ მეფეს უფლება ჰქონდა სხვა მეფესთან დამოუკიდებლად ემართნა თავისი სამეფო. იყვნენ ისეთი მეფეებიც, რომელნიც უცხოელ მეფეებს ემორჩილებოდნენ და მათ დამოკიდებულად განაგებდნენ თავიანთ ქვეყანას. დაკანონებული იყო, რომ ვისაც რამე სიგელი ჰქონდა წინანდელ მეფისაგან, ახალ მეფისთვის უნდა წარედგინა დასამტკიცებლად, წინააღმდეგ შემთხვევაში სიგელი ბათილდებოდა. ამ ნაირად, მეფის განკარგულებას ძალა ჰქონდა მხოლოდ იმის სიცოცხლის დროს; ახალი მეფე თუ არ დაამტკიცებდა სიგელს, მას მნიშვნელობა არა ჰქონდა.

მეფე ითვლებოდა გამგედ, მაგრამ ნამდვილად თვითონ არ განაგებდა სახელმწიფოს. მართვა-გამგეობის დროს შველოდნენ ხელის უფალნი. მეფის შემდეგ უპირველეს კაცად ითვლებოდა მწიგნობართ უხუცესი და ვაზირი. პირველი ქართულ სიტყვიდან წარმოსდგება, მეორე არაბულიდან. როგორცა სჩანს, ამ წესრიგის დაწყობაში ორ ნაკადულს მიუღია მონაწილეობა. ერთს ადგილობრივს და მეორეს უცხოეთისას. მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირი მეფის მოადგილედ ითვლებოდა. როგორც არაბეთში, ისე საქართველოში ვაზირი დიდის უფლებით იყო აღჭურვილი. ვაზირი იყო უმთავრესი გამგე. თითქმის იმასვე ემორჩილებოდა თამარის ქმარიც დავით სოსლანიც, ჯარი და ყველა. მწიგნობართ-უხუცესად ხშირად იყო სასულიერო პირი, განსაკუთრებით ჰყონდიდელი, თუმცა ყოველთვის ასე არა ყოფილა. მხოლოდ დავითმა დანიშნა ჰყონდიდელი, თორემ, როგორც ეტყობა, წინად საერო პირი უნდა ყოფილიყო.

ვაზირს მისდევდნენ ამირ-სპასალარი, მეჭურჭლეთ უხუცესი ანუ ფინანსთა-მინისტრი, ბაზიერთ-უხუცესი და სხვანი. იყვნენ აგრეთვე შინაური ვაზირნი, რომელთაც მეფის სასახლის გამგეობა და სხვა ამ გვარი თანამდებობა ებარათ.

თამარის დრომდე მეფე აძლევდა ბრძანებას, ხოლო მოხელეებს სისრულეში მოჰყავდათ. თამარის მეფობაში, ხალხის მოძრაობის დროს, იმ დასს, რომელსაც განზრახული ჰქონდა მეფის უფლების შეზღუდვა, უნდოდა, მეფის მოხელეთა უფლებაც შეზღუდულიყო.

მეთერთმეტე-მეთორმეტე საუკუნეში საქართველოს პოლიტიკურ აღორძინებას კულტურული აღორძინებაც მოჰყვა. განვითარდა ქართველი ერის თვით-შემეცნება. მრავალი უტყუარი საბუთი მოიძებნება იმისა, რომ ამ ხანაში ეს შემეცნება მართლაც ძლიერი იყო. როგორც ვიცით, წმიდა ქრისტიანობა კოსმოპოლიტური მოძღვრებაა და ყოველგვარ ეროვნულ განცალკევებას სპობს. მაგრამ საქართველოშიაც, როგორც სხვაგან, ამ სარწმუნოებამ ეროვნული ხასიათი მიიღო და იგი ქართულ ეროვნულ ნიადაგზე განმტკიცდა. ამ გრძნობამ მეშვიდე და მერვე საუკუნიდან დაიწყო გაღვიძება და მეათე-მეთერთმეტე საუკუნეში უმაღლესად განვითარდა. საქართველოს ეკლესიას სა-

*) იხ. „ისარი“ № 188

კუთარი და განსხვავებული თვისებები ჰქონდა და ამიტომ საჭირო იყო გრძნობა, რომ ამ განსაკუთრებულ თვისებების არსებობა გაემართლებინა.

საქართველოს პოლიტიკურს და კულტურულ აღორძინებისათვის საბერძნეთს შურის თვალით უნდა შეეხედნა, და მათ შორის შეტაკება უნდა მომხდარიყო, რაც ნამდვილად მოხდა. მეცხრე და მეათე საუკუნოებში ქართული მონასტრები გამრავლდა აღმოსავლეთში სინას მთაზე, პალესტინაში, სირიაში, კვიპროსზე, ათონზე, შავ-მთაზე ანტიოქიის მახლობლად და სხვაგან. ყველაზე მეტი მნიშვნელობა ათონის მონასტერსა ჰქონდა. პირველად ჰხვდებოდნენ ერთმანეთს ქართველი და ბერძენი ბერები; ქართველები ბერძნებს მოწიწებით ექცეოდნენ და თაყვანსა სცემდნენ და ბაძავდნენ. მაგრამ როცა ბერძნები ახლო გაიცნეს, აზრი სრულებით გამოიცვალეს. მაშინ ნათლად გამოჩნდა ქართველ და ბერძენ ბერების განსხვავება. დაიწყო უთანხმოება ბერებს შორის აღმოსავლეთში. ბევრჯელ მომხდარა, რომ ბერძენი ბერები დასცემიან ქართველ მონასტრებს, გაუძარცვავთ, დაურბევიათ და შიგ თავიანთი პოლიციეც შეუყვანიათ. უთანხმოება იმდენად გამწვავდა, რომ ქართველმა ბერებმა დაადგინეს, თავიანთ მონასტრებში ბერძნები არ შეეშვათ. არის ერთი ბერძნულად დაწერილი წიგნი, პეტრიწონის ტიბიკონი, სადაც სწერია, რომ ქართველ მონასტრებში ბერძენი ბერები არამც და არამც არ უნდა შემოვიდნენო. გამონაკლისს შეადგენდნენ მწირლები—წიგნის გადამ- [illegible] ქართველებს [illegible] ესაჭიროებოდათ, რადგან ბერძნული წერა ბევრმა ქართველმა არ იცოდა. ამნაირი სიძულვილი ბერძენთადმი აიხსნება მხოლოდ იმ დევნით, რომელსაც განიცდიდა ქართველი ბერობა ბერძნებისაგან. ათონის მთა სამჯერ გასძარცვეს ბერძნების ბერებმა, თვალ-მარგალიტი და სხვა ძვირფასეულება ერთიანად გაიტაცეს. მონასტრის მამასახლისი დაიჭირეს, სცემეს და შორეულ ქვეყანაში გადაასახლეს. ასეთივე შემთხვევა იყო შავი მთის მონასტერში და სხვაგანაც. საქართველოს წარმატებამ იმდენად შურით აღავსო ბერძნები, რომ მოინდომეს საქართველოს ეკკლესიის თვითმართველობის, ავტოკეფალიის, ჩამორთმევა. ამისათვის სხვა და სხვა ხრიკს მიჰმართეს. სხვათა შორის ანტიოქიის პატრიარქი ჩაეღაუჭა იმ ფაქტს, რომ საქართველოში მოციქულთაგანს არავის არ უქადაგნია ქრისტეს სჯული და ამბობდა, ქართველებს საკუთარი ეკკლესია არ უნდა ჰქონდეთო. ნამდვილად ცნობილია, რომ საეკკლესიო კანონით ამა თუ იმ ეკკლესიის დამოუკიდებლობისთვის სრულიადაც საჭირო არ იყო ამა თუ იმ მოციქულის ქადაგება. მაგრამ მეთერთმეტე საუკუნეში ზოგან ამგვარი შეხედულება გავრცელდა და ამით ისარგებლა ანტიოქიის პატრიარქმა, რომ ქართველებისათვის შარი მოედო. ჩვენამდის მოახწია უტყუარმა საბუთმა, გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრების აღწერამ, სადაც მოთხრობილია, თუ როგორის მჭერმეტყველობით და საქმის ცოდნით დაარღვია ეს ბრალდება გიორგი მთაწმინდელმა, რო[illegible] მან პირადათ პა[illegible] ამ საგანზე მსჯელობა. სხვა რომ ვერაფერს გახდნენ, ბერძნებმა ქართველების მწვალებლებლად გამოცხადება განიზრახეს, თუ კი არ დაემორჩილებოდნენ.

ამ გარემოებამ ქართულ კულტურას ფრიად დიდი სარგებლობა მოუტანა, ბერძენთა სურვილის წინააღმდეგ, რასაკვირველია. ბერძენთა ასეთმა ლტოლვილებამ ქართველები დააფაცურა და ხელი გამოაღებინა. ჯერ გადაიკითხეს სულ ერთიან წიგნები, რაც-კი დაწერილიყო ქართულსა და ბერძნულ ენებზე. თუ ქართულ წიგნებში რამე შეცდომა იყო, შეასწორეს და ხელ ახლა გადასწერეს. დაუწყეს ძებნა საქართველოს ეკკლესიის დამოუკიდებლობის საბუთებს შავ-მთასა და აღმოსავლეთის სხვა მონასტრებში. იპოვნეს კიდეც ეფრემ მცირეს შესანიშნავი გამოკვლევა საქართველოში ქრისტიანობის დამკვიდრების შესახებ. ქართველებმა მიზნად დაისახეს გადმოეთარგმნათ ყველა წიგნები, რომ ბერძნებს არაფერში არ ჩამორჩენოდნენ. დაიწყო ცხარე მუშაობა. ქართულ მონასტრებში, საზოგადოდ ღამე სანთლის ანთების ნება არა ჰქონდათ, მაგრამ წიგნების გადამწერთათვის წესი დაარღვიეს. ბევრი წიგნია დღემდე დაცული, სადაც დამწერი ან გადამწერი ამბობს, დღისით მოცლა არა მქონდა და ეს წიგნი ღამე დავწერეო. წიგნი იწერებოდა რამდენიმე ცალი და იგზავნებოდა საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეში. გამოჩნდნენ შესანიშნავი მწიგნობარნი: ევთიმე, იოანე პეტრიწონელი, გიორგი ხანძთელის ცხოვრების დამწერი უცნობი ავტორი და ბევრიც სხვა, რომელნიც თავიანთის ნიჭით, მომზადებით, საქმის ცოდნით და შრომის მოყვარეობით ყველა ერის ისტორიას დაამშვენებენ.

ქართველებმა მიაღწიეს მიზანს და ბერძნებს არაფერში ჩამორჩნენ, თუ არ გადააჭარბეს კიდეც. ამ ხანში საქართველოს ყველა კუთხის მკვიდრნი ისე მჭიდროდ იყვნენ შეკავშირებულნი, ისე იყვნენ გამსჭვალულნი საერთოდ საქართველოს გადიდების სურვილით, რომ ხსენება არც-კი იყო არავითარ იმერლობა-ამერლობისა და სხვა ამის მზგავსისა, რომელიც ჩვენდა სამარცხვინოდ, დღესაც სავსებით არ გამქრალა. საქართველოდან სამი ათას ვერსით მოშორებულს, სადღაც სინას ხრიოკ მთაზე გადახვეწილ ქართველს, რომელსაც კულტურულ შრომისა და ხასიათის განმტკიცებისათვის უარ-ეყო ცოლ-შვილი, მტერ-მოყვარე, საკუთარი მიწა-წყალი, იქ, იმ უდაბნოში, სხვა არა ახსოვდა რა, გარდა საქართველოსი. სინას მთაზე მოიპოვება ერთი ქართული ლოცვანი, სადაც სწერია შემდეგი კვერექსი: „საქართველოს სამეფოს გაძლიერებისათვის, საზღვრების განმტკიცებისათვის, ერისთავთა დაწყნარებისათვის უფლისა მიმართ ვილოცოთ“ ო. ამას კომენტარიები არ ეჭირება და ცხადიცაა, თუ რა როლს თამაშობდა მაშინდელი სამღვდელოება და განსაკუთრებით ბერობა, თუ რამდენად თავ-განწირული, უანგარო და ნაყოფიერი იყო მისი კულტურის ასამაღლებლად და განსადიდებლად. იმ ხანაში ქართველების სამშობლოს სიყვარულმა და პატრიოტობამ თითქმის წესს გადააჭარბა. ევთიმეს მამა, იოანე იმდენად გაიტაცა საქართველოს სიყვარულმა და იმისი განდიდების სურვილმა, რომ განიზრახა ახალი, იდეალური, ყველაფრით უნაკლულო საქართველოს მოძებნა. იოანეს არ აკმაყოფილებდა ნამდვილი საქართველო. იმისი წარმოდგენით, საქართველო ზნეობით სპეტაკი, უნაკლულო, ანგელოზთა მსგავსი უნდა ყოფილიყო. მას გაეგონა, რომ შორს, ესპანიაში, არის ერთი ქვეყანა, რომელსაც ივერია ჰქვიანო. იოანე მართლაც გაემგზავრა, იქ უკეთესი ქართველები იქნებიანო.

ამნაირად, უცხოელებთან შეტაკებამ ქართველების ეროვნული გრძნობა გამოაღვიძა, მჭიდროდ შეაერთა და თვით შემეცნება უმაღლეს წერტილამდე აიყვანა. მაშინ ქართველები იმდენად ზურგ გამაგრებულნი იყვნენ, რომ თავიანთ თავს ყველა ქრისტიანების მფარველად სთვლიდნენ. ევთიმემ, იოანე პეტრიწონელმა, ეფრემ მცირემ და სხვებმა იმდენად შეიმუშავეს საისტორიო მწერლობა, ისეთი მეცნიერული ხასიათი მისცეს მას, რომ დღეს მეცნიერი მათის ნაწარმოებთა გაცნობით განცვიფრებაში მოვა; მათი შრომა იმ სამეცნიერო შედარებითის მეთოდებით არის შემუშავებული, როგორითაც დღევანდელი მეცნიერება ხელმძღვანელობს. საჭიროა კაცმა გაიცნოს ათონის დაარსების ისტორია, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად განვითარებული იყო ქართული ისტორია და წერა ზემოაღნიშნულ ხანაში. თუ რა მაღლა იდგა ამ დროს ქართული კულტურა, ამისი ცხადი საბუთია ის, რომ მეთორმეტე საუკუნეში, თამარ მეფის დროს, საქართველოში სიკვდილით დასჯა კანონით იყო აკრძალული.